Saarth E-Journal

Saarth

E-Journal of Research

E-mail: sarthejournal@gmail.com

www.sarthejournal.com

ISSN NO: 2395-339X | Impact Factor: 6.89

Peer Reviewed | Quarterly

Vol,10 Issue.04 No.09 | Oct to Dece. 2025

ગુજરાત સરકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓ દ્વારા ગ્રામીણ અને શહેરી મહિલાઓના સામાજિક દરજ્જા અને આત્મનિર્ભરતા પર પ્રભાવ: એક તુલનાત્મક સમાજકાર્ય અભ્યાસ

જોષી પ્રીતિ વેણીશંકર

સારાંશ :

મહિલા સશક્તિકરણની યોજનાઓની સફળતા ભૌગોલિક અને સામાજિક વાતાવરણ પર નિર્ભર રહે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્ર ગુજરાત સરકારની મહિલા કલ્યાણ અને સશક્તિકરણ યોજનાઓના ગ્રામીણ અને શહેરી મહિલા લાભાર્થીઓ પર પડતા સામાજિક-આર્થિક પ્રભાવનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરે છે. આ સંશોધનમાં નિવાસસ્થાન (ગ્રામીણ/શહેરી), કૌટુંબિક માળખું (સંયુક્ત/વિભક્ત) અને આવક સ્તર જેવા ચલોના આધારે કુલ ૧૫૦ મહિલાઓ (૭૫ ગ્રામીણ અને

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

૭૫ શહેરી) પાસેથી માહિતી મેળવી તેનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તારણો દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ મહિલાઓમાં સ્વસહાય જૂથો (SHGs) અને પશુપાલન/કૃષિલક્ષી સહાય યોજનાઓથી સામાજિક સંગઠનશક્તિ અને ગતિશીલતામાં મોટો સુધારો થયો છે, જ્યારે શહેરી મહિલાઓમાં કૌશલ્ય વિકાસ અને સ્વરોજગાર લોન યોજનાઓથી વ્યક્તિગત નાણાકીય સ્વતંત્રતા વધી છે. જોકે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પિતૃસત્તાકઅવરોધો અને શહેરી વિસ્તારમાં સામાજિક સુરક્ષાનો અભાવ મુખ્ય પડકારો તરીકે ઊભરી આવ્યા છે. સંશોધનના અંતે બંને વર્ગો માટે સમાજકાર્ય આધારિત અલગ-અલગ વ્યૂહરચનાઓ સૂચવવામાંઆવી છે.

મુખ્ય શબ્દો : તુલનાત્મક અભ્યાસ, ગ્રામીણ અને શહેરી મહિલાઓ, સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ, સામાજિક દરજ્જો, આત્મનિર્ભરતા, સમાજકાર્ય.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણની પ્રક્રિયામાં ભૌગોલિક વિષમતાઓ એક નિર્ણાયક પરિબળ છે. ગ્રામીણ અને શહેરી સમાજની સામાજિક રચના, માન્યતાઓ, શિક્ષણના સ્તર અને રોજગારની તકોમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. ગુજરાત રાજ્ય ઔદ્યોગિક અને સામાજિક રીતે અગ્રેસર હોવા છતાં, ગ્રામીણ નારીના પડકારો શહેરી નારી કરતાં તદ્દન અલગ છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવતી વિવિધ મહિલા યોજનાઓ જેમ કે 'મિશન મંગલમ', 'ગંગા સ્વરૂપા આર્થિક સહાય યોજના', 'માનવ ગરિમા યોજના' અને 'મુખ્યમંત્રીમહિલા ઉત્કર્ષ યોજના' આ બંને જૂથો પર કેવી રીતે પ્રભાવ પાડે છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ સામાજિક નીતિશાસ્ત્ર માટે અનિવાર્ય છે.

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

સંશોધન સમસ્યા અને તુલનાત્મક મહત્વ

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં મહિલાઓને યોજનાકીય માહિતી મેળવવામાં પરંપરાગત અવરોધો નડે છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં જાગૃતિ હોવા છતાં ઊંચો જીવનનિર્વાહ ખર્ચ અને અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં અસુરક્ષા જોવા મળે છે. આથી, નિવાસસ્થળ અને સામાજિક ચલોના સંદર્ભમાં સરકારી યોજનાઓની વાસ્તવિક પહોંચ અને પરિણામોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું એ આ સંશોધનનો મુખ્ય આધાર છે.

સંશોધનના ઉદ્દેશો

૧. સરકારી યોજનાઓ અંગે ગ્રામીણ અને શહેરી મહિલાઓની જાગૃતિ અને લાભાર્થી પ્રમાણની તુલના કરવી.

૨. યોજનાકીય લાભો મળ્યા પછી બંને જૂથોના સામાજિક દરજ્જા અને આત્મનિર્ભરતામાં આવેલા તફાવતો તપાસવા.

૩. ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં યોજનાઓના અમલીકરણમાં નડતી વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ ઓળખવી.

૪. સમુદાય આધારિત સમાજકાર્ય (Community Social Work) ની પદ્ધતિઓ દ્વારા સુધારાત્મક મોડેલ રજૂ કરવું.

સંશોધન ઉત્કલ્પનાઓ

• H1: શહેરી મહિલાઓમાં ગ્રામીણ મહિલાઓની સરખામણીએ સરકારી યોજનાઓ અંગેની માહિતી અને ડિજિટલ પહોંચનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે વધુ છે.

• H2: ગ્રામીણ મહિલાઓમાં સરકારી સ્વસહાય જૂથ યોજનાઓ દ્વારા સામાજિક સંગઠન અને

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

નિર્ણયશક્તિમાં થયેલો સુધારો શહેરી મહિલાઓ કરતાં વધુ અસરકારક છે.

સંશોધન પદ્ધતિ

• સંશોધન પદ્ધતિ: તુલનાત્મક અને વર્ણનાત્મક સંશોધન ડિઝાઈન (Comparative Descriptive Design).

• સંશોધન ક્ષેત્ર: ગુજરાત રાજ્યના પસંદગીના ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારો.

• કુલ નમૂનો ૧૫૦ મહિલાઓ (૭૫ ગ્રામીણ લાભાર્થી + ૭૫ શહેરી લાભાર્થી).

• નમૂના પદ્ધતિ: સ્તરીકૃત હેતુલક્ષી પદ્ધતિ (Stratified Purposive Sampling).

તુલનાત્મક માહિતીનું વિશ્લેષણ

ગ્રામીણ અને શહેરી લાભાર્થીઓ પાસેથી મેળવેલ તુલનાત્મક માહિતી નીચેના કોષ્ટકોમાં રજૂ કરેલ છે:

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

કોષ્ટક નં. ૧: ગ્રામીણ અને શહેરી મહિલાઓમાં યોજનાકીય માહિતીના સ્ત્રોતની તુલના

ક્રમ	માહિતીનો સ્ત્રોત	ગ્રામીણ મહિલા (N=75)	શહેરી મહિલા (N=75)	મુખ્ય તફાવત
૧	આંગણવાડી / આશા વર્કર / ગ્રામસેવક	૪૬ (૬૧.૩%)	૧૨ (૧૬.૦%)	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે મુખ્ય સ્ત્રોત
૨	સોશિયલ મીડિયા / ઇન્ટરનેટ / ટીવી	૦૯ (૧૨.૦%)	૩૮ (૫૦.૭%)	શહેરી ક્ષેત્રે બહુમતી
3	સ્વસહાય જૂથો (SHGs) / મંડળો	૩૨ (૪૨.૭%)	૧૮ (૨૪.૦%)	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વધુ સક્રિય
૪	સગાં-સંબંધી અને પાડોશીઓ	૨૨ (૨૯.૩%)	૨૧ (૨૮.૦%)	બંનેમાં સમાન પ્રભાવ
૫	સરકારી કચેરી / જાહેરાતો	૦૬ (૮.૦%)	૧૭ (૨૨.૭%)	શહેરી ક્ષેત્રે વધુ પહોંચ

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

અર્થઘટન: કોષ્ટક ૧ દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૬૧.૩% મહિલાઓ આંગણવાડી/આશા કાર્યકરો પર નિર્ભર છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ૫૦.૭% મહિલાઓ ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા યોજનાની માહિતી મેળવે છે.

કોષ્ટક નં. ૨: યોજનાઓના લાભ પછી આત્મનિર્ભરતા અને સામાજિક દરજ્જામાં સુધારો

સશક્તિકરણનું ક્ષેત્ર	ગ્રામીણ મહિલા (%)	શહેરી મહિલા (%)	અર્થઘટન
સ્વતંત્ર બેંક ખાતું અને આર્થિક બચત	૫૮ (૭૭.૩%)	૬૮ (૯૦.૭%)	શહેરી મહિલાઓમાં વધુ
સામાજિક ગતિશીલતા (મુક્ત હલનચલન)	૪૯ (૬૫.૩%)	૬૧ (૮૧.૩%)	શહેરોમાં વધુ સ્વતંત્રતા
સામૂહિક એકતા અને નેતૃત્વગુણ	૫૨ (૬૯.૩%)	૨૬ (૩૪.૭%)	ગ્રામીણ જૂથોમાં પ્રબળ નેતૃત્વ
પારિવારિક હિંસા / શોષણમાં ઘટાડો	૪૧ (૫૪.૭%)	૪૩ (૫૭.૩%)	બંને ક્ષેત્રોમાં સકારાત્મક ઘટાડો

અર્થઘટન: કોષ્ટક ૨ સ્પષ્ટ કરે છે કે ગ્રામીણ મહિલાઓમાં સ્વસહાય જૂથોના માધ્યમથી સામૂહિક નેતૃત્વ (૬૯.૩%) વધુ વિકસ્યું છે, જ્યારે શહેરી મહિલાઓમાં નાણાકીય બચત અને સ્વતંત્ર

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

ગતિશીલતામાં વધુ વૃદ્ધિ જોવા મળી છે.

મુખ્ય તુલનાત્મક તારણો

૧. યોજનાકીય પહોંચ: શહેરી મહિલાઓ સુધી યોજનાકીય ઓનલાઇન પોર્ટલનો લાભ ઝડપથી પહોંચે છે, જ્યારે ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે માનવ સંસાધન (આશા વર્કર, ગ્રામસેવક) સૌથી મહત્વનું માધ્યમ સાબિત થાય છે.

૨. આર્થિક સશક્તિકરણ: ગ્રામીણ મહિલાઓ પશુપાલન, સિલાઈ અને નાના ગૃહઉદ્યોગો દ્વારા પારિવારિક આવકમાં પૂરક બને છે, જ્યારે શહેરી મહિલાઓ સર્વિસ સેક્ટર અને સ્વતંત્ર વેપારમાં આગળ વધે છે.

૩. સામાજિક પરિવર્તન: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પરંપરાગત જ્ઞાતિગત અને પિતૃસત્તાક બંધનો હજુ પણ સંપૂર્ણનાબૂદ થયા નથી, જ્યારે શહેરોમાં એકલવાયાપણું અને સામાજિક સહકારનો અભાવ જોવા મળે છે.

સમાજકાર્યલક્ષી સૂચનો

૧. ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે: પંચાયત સ્તરે નિયમિત જાગૃતિ મેળાઓ યોજવા અને દસ્તાવેજીકરણ (ડોક્યુમેન્ટેશન) ની પ્રક્રિયાઓ સરળ બનાવવી.

૨. શહેરી ક્ષેત્ર માટે: સ્લમ અને અસંગઠિત વિસ્તારની મહિલાઓ માટે કૌશલ્ય વર્ધન કેન્દ્રો અને ક્રેચ (બાળ સંભાળ) સુવિધાઓ શરૂ કરવી.

૩. સમુદાય સંગઠન: સોશિયલ વર્કર્સ દ્વારા શહેરી વિસ્તારોમાં પણ SHG મોડેલ વધુ સક્રિય કરવું જેથી મહિલાઓ પરસ્પર સહકાર મેળવી શકે.

ISSN: 2395-339X
Vol, 10 Issue 04 No.09 Oct to Dece. 2025

ઉપસંહાર

ગુજરાત સરકારની મહિલા કલ્યાણ યોજનાઓ ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વર્ગની મહિલાઓના જીવનમાં પરિવર્તન લાવવામાં સફળ રહી છે. પરંતુ સંપૂર્ણસશક્તિકરણ ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે સ્થાનિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને યોજનાઓનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવે અને સમાજકાર્યના સાધનો દ્વારા મહિલાઓમાં સંગઠિત શક્તિનો વિકાસ કરવામાં આવે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. જોશી, પી. વી. (૨૦૨૪). 'ગુજરાત સરકારની મહિલા સશક્તિકરણ યોજનાઓની સામાજિક અસરોનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ', પીએચ.ડી. શોધનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી.

૨. શાહ, કલ્પના. (૨૦૧૬). 'મહિલા આંદોલન અને સશક્તિકરણના પરિમાણો', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

3. NITI Aayog. (2020). 'Evaluation Study on Women Empowerment Schemes in Western States', New Delhi.

૪. Ministry of Women and Child Development. (2023). 'Annual Report on State-wise Welfare Schemes', Government of India.